

Головко Л. Г.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Кремінська І. М.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Федорова Т. Є.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ХУДОЖНЬОГО ЧАСОПРОСТОРУ РОМАНУ Г. ТЮТЮННИКА «ВИР»

У статті проаналізовано часово-просторові особливості в романі Г. Тютюнника «Вир», які є основоположними категоріями художньої дійсності. З'ясовано, що в досліджуваному творі домінуючим є лінійний час з елементами екскурсу в минуле. Цей композиційний елемент розширює та ускладнює часовий вимір літературного тексту й виконує характеротвірну роль. У науковій студії розглянуто ключові часово-просторові образи роману та їхні функції. Наприклад, центральний образ виру, винесений у заголовок твору, є полісемантичним, концептуальним. Він набуває символічного значення та водночас співвідноситься із конкретною просторовою деталлю. Епіграфи до Книг першої і другої, у яких цитовано рядки з українських народних пісень, мають риси перспекції та акцентують увагу реципієнта на ідеях рідного дому й руйнівного впливу війни. Річка Ташань і Беєва гора умовно розмежовують простір («земне – духовне», «своє – чуже», «минуле – сучасне», «реальне – ірреальне»). Топоси села, міста, дороги, локус дому тощо метонімічно осмислюються автором як втілення українського національного світу. Пейзажі, що мають не тільки функцію окреслити місце подій, але й відіграють значущу роль для ліризації сюжету та при характеротворенні реалістичного твору. Беручи до уваги значення соціалізму в поезії роману, зауважимо, що час і простір у створеній художній дійсності конотуються ціннісними орієнтирами, подекуди міфологізуються. Доведено, що у «Вирі» наявна взаємопов'язаність кризових подій і змін у часово-просторовій картині світу героїв, що має додаткову сугестивну дію на читача: під час війни вони інтенсифікують почуття тривоги, страху, очікування. Під впливом часу характеристика одного й того самого топосу змінюється. Опозиція «до – після» семантично структурує індивідуальний час персонажів. Тема війни безпосередньо визначає хронотоп, пов'язаний із випробуванням людини, а отже, і проблемою вибору, відповідальності, героїзму, вірності радянській ідеології (опозиції «свій – чужий», «стоїчність – слабкодушність»), що є визначальними в системі персонажів.

Ключові слова: українська література ХХ ст., Григорій Тютюнник, роман «Вир», час, простір, хронотоп, персонаж.

Постановка проблеми. Постать Григорія Тютюнника належить до непересічних особистостей в українській літературі ХХ століття. Об'єктом нашого дослідження є відомий роман автора «Вир», якому властива оригінальна часо-просторова картина світу.

Аналіз досліджень і публікацій. Наукові праці Ю. Барабаша [1], К. Волинського [3; 4], Л. Воловця [5], С. Лісовської [6], М. Логвиненка [7], О. Неживого [8], І. Семенчука [9], Б. Чіпа [11] та ін. присвячені аналізу твору Г. Тютюнника «Вир». Разом із тим лише дослідження С. Лісовської є підтвердженням того, що талант

прозаїка найяскравіше виявляється саме в концептуальних особливостях художнього втілення часу і простору як базових категорій світу літературного тексту. На думку М. Бахтіна, Ю. Лотмана, В. Топорова, В. Савельєвої, П. Флоренського та ін., час і простір є рівноправними багатоаспектними поняттями, які в літературному творі можуть поставати в неподільній єдності (хронотопі). Вони можуть визначати жанрові, сюжетні, композиційні, образні особливості художнього тексту. Слідом за М. Бахтіним, уважаймо, що «всі часо-просторові визначення в мистецтві й літературі невіддільні одне

від одного й завжди емоційно-ціннісно забарвленні» [2, с. 235].

Постановка завдання. В останні десятиліття минулого століття інтенсифікується звернення літературознавців до інтерпретації складників «світу героя», проте часопростір роману Г. Тютюнника як предмет наукового вивчення меншою мірою перебував у фокусі дослідницького інтересу. Тому метою нашої статті є аналіз хронотопу твору «Вир», що є важливим для всебічного осягнення поетики прози автора.

Виклад основного матеріалу. Для літературного процесу 1960-х років домінантною темою є художня рецепція подій Другої світової війни (наприклад, проза О. Гончара, Є. Гуцала, О. Довженка, П. Загребельного, Л. Первомайського та ін.). Історична тематика тісно пов'язана з осмисленням проблеми хроносу, а відповідно впливає на часово-просторову організацію твору. Основна дія в романі «Вир» Г. Тютюнника триває від весни до зими 1941 року. У творі значущими рушіями сюжету є події, пов'язані з початком війни, що маркують світ персонажів як «довоєнний» і «воєнний». Ця часова межа унаочнюється автором на рівні змісту і композиції, оскільки роман складається з двох книг, де в першій описано мирне життя, а в другій – воєнні події. Відтак художній час має ціннісне наповнення, зумовлене, зокрема, і хронікальним розмежуванням на «минуле» – «теперішнє». Окрім того, за допомогою епіграфа до Книги другої (проспекції, що налаштовує читача на майбутні події) акцентується увага на тому, що війна є тією епічною подією, що розділяє художній простір на «білий» та «чорний»: «На Україні світ не білий –//Почорнілий, закурілий...» [10, с. 294]. Отже, окреслюється знакова для порушеної теми семантична опозиція «життя – смерті». Відповідно ціннісна конотація у творі «до війни» наближена до ідилічної, у якій втілено гармонійний зв'язок людини зі світом.

Після початку війни очевидне негативне сприйняття дійсності персонажами посилюється тривожною тональністю, панівним почуттям страху перед майбутнім. У картині світу героїв з'являються риси хаосу, їхній звичний уклад життя руйнується. Невідомість лякає і змушує людину осмислити й прийняти неминучі зміни, які несе із собою війна. Страх, що поєднується із тривогою, у творі увиразнюється за допомогою символічного образу темряви: «Перша ніч була особливо тривожна і моторошна. В селі панувала темрява. Ні світла, ні вогника. Налякані темрявою, по околицях вили собаки» [10, с. 257].

Події війни безпосередньо впливають на зміни в сюжетних лініях персонажів, особливо тих, чия траєкторія розвитку наприкінці сюжету Книги першої виходила на інший етап, окреслювала нові перспективи. Автор увиразнює ідею ворожості воєнного часу тим, що початок може стати початком кінця. Наприклад, думки Валентина Дороша про його нове життя й «світле майбутнє» села є утопічними мріями на тлі новини про війну: «От і все, – подумав Дорош. – От і починається моє нове життя» [10, с. 208]. Тільки-но розпочате щасливе сімейне життя Тимка й Оріси зі звісткою про війну наповнюється страхом і тривогою перед майбутніми загрозами: «Молода, весела, співуча Оріся за ці кілька днів зробилася мовчазною, похмурою і нещасною, у всіх її рухах появилось щось черниче. <...> Тимко ще більше почорнів, дивився на всіх спідлоба, часто кутив і цілими вечорами мовчки просиджував під хатою» [10, с. 264]. Схожої емоційної конотації набуває повернення Федота Вихора до рідного села, яке також можна було б трактувати як новий життєвий етап у переддень війни. Отже, війна є семіотичною межею в композиції твору, так і в конкретних сюжетних лініях героїв. Важливого значення в художньому тексті набуватиме міфопоетичний мотив випробування, особливо актуальний для літератури радянського періоду, що в романі конотується проблемою вибору – коханням, людяністю, дружбою, вірністю. Ціннісна наповненість часу позначена не лише початком війни. Опозиція «до – після» семантично структурує індивідуальний час персонажів Уласа Хомутенка – «до», «під час» і «після» навчання в місті Харкові, Оксена, Тимка – «до» і «після» одруження, Юлі – «до» і «після» ув'язнення німцями тощо.

Еккурс у минуле, що значно розширює часовий вимір художнього тексту, є важливим засобом характеротворення, за допомогою якого Г. Тютюнник умотивовує вчинки героїв, їхні погляди й особливості відносин з іншими персонажами. Нерідко в ретроспекції, що найчастіше втілюється за допомогою значного часового проміжку відносно теперішнього часу, автор знайомить реципієнта з героєм. Цей прийом структурної організації тексту можна вважати експозицією для сюжетної лінії родин Вихорів, Гамалій, Шамраїв, образу німої Саньки. Це сприяє глибшому осягненню змісту конфліктів між персонажами. Однак іноді згадки про минуле подаються після незначного знайомства з героєм (історія Уласа Хомутенка, родини Кошари) або опосередковано – у спогадах прозаїк уже сформовані риси харак-

теру персонажа поглиблює за допомогою ретроспекції або оніричної візії (в образах Дороша, Юлі, Тимка). Найоб'ємнішим у романі є екскурс у минуле життя Уласа Хомутенка, час подій якого віддалений від теперішнього незначним хронікальним проміжком і безпосередньо вмотивовує конфлікти, пов'язані з Уласом.

Якщо в літературі пізнього модернізму увага митців більшою мірою була скерована до творення образу міста як простору існування «нової» людини (О. Копиленко, М. Куліш, В. Петров (Домонтович), В. Підмогильний, М. Хвильовий та ін.), то в реалістичному романі Г. Тютюнника просторовим центром є периферія – село Троянівка як втілення світу рідного, звичного і традиційного. Тож у «Вирі» опозиція «село – місто» не є визначальною в авторській концепції. Простір села характеризується самодостатністю, що зумовлює епічність і масштабність створеного художнього світу, тому на перший план висувається ідея дому як втілення «свого» світу: «Село Троянівка гніздиться в долині» [10, с. 3]. Недарма вже на початку тексту прозаїк метафорично порівнює топос села із гніздом. Велику увагу письменник зосереджує на описі облаштування персонажами приватного простору, до якого, окрім власне помешкання, належить і світ природи. Тому в романі реалістичні, досить об'ємні пейзажі як важливі складники хронотопу є не тільки опосередкованим характеротвірним засобом, але й сприяють втіленню ідеї дому. Подекуди панорамні образи-описи природи у творі мають яскраве національне забарвлення і водночас маніфестують загальнолюдський образ рідного світу як особливу вічну цінність: «Опівдні сонце пригріло так, що в степу, за сторожовою могилою, заструмувало марево, ніби там, на обрії, пастухи варили куліш у здоровенному казані і пара, що виходила з нього, ніжно слалася над землею» [10, с. 179]. Також сільські пейзажі увиразнюють трагізм війни, її дисгармонійну силу, зокрема катастрофічний вплив на життя персонажів. За допомогою образів природи окреслюється надпобутовий конфлікт «творення – руйнації». Про важливість в композиції описів свідчить те, що автор виносить у заголовок пейзажну деталь.

Прикметно, що дія роману «Вир» починається і завершується в селі, незважаючи на суттєве розширення в сюжеті географічного простору. Троянівка на початку твору і наприкінці відмінна: наприклад, двір голови сільради Гната Реви з приходом «нової влади» на чолі з Тадиком Шамраєм стає центром катувань селян. У масш-

табах цілого літературного тексту створюється просторове кільце: Троянівка до війни й під час війни – мир і руйнація на тлі цілого світу. Однак саме в цій рамці художній час розмикається, його «спіраль» виходить на новий виток, простір трансформується, події фіналу другої книги намічають новий вектор розвитку подій – боротьба селян за мирне життя.

Важливим просторовим образом у художньому світі роману також є річка Ташань, що розташована в центрі села і є необхідною умовою добробуту його мешканців. Міфологема води в тексті є багатозначною: символічним втіленням плинності буття; містичності (казковість в образах Тимка й Орісі на ташанському містку); межі між реальним та ірреальним світом (ріка уві сні Оксена), між життям і смертю (загибель Інокентія Гамалії).

Семантичної поліфонічності у творі «Вир» набуває дзеркальність водної поверхні річки, що розширює художній простір і водночас є міфопоетичною межею між реальним і позареальним світом. Наприклад, в описі сну Оксена просторові образи ріки («каламутної води»), мосту тощо оприявнюють підсвідоме персонажа зокрема його прогностичний страх смерті. Символічного значення в оніричній картині сну набувають опозиційні образи води і пустелі, а також стани застигlosti, холоду, порожнечі («холодної снігової пустелі», пісків Середньої Азії, «безмежні сліпучі піски», застигли «хвилі дюн»), що втілюють його тугу за домом, за матір'ю.

Описи-пейзажі постають не тільки тлом подій, а й виконують різні функції, зокрема, характеротвірну, емоційно-оціночну, ліризуючу тощо. Наприклад, картина вимушеного самогубства персонажа Гамалії супроводжується знаковою колористикою: «І раптом з-під попелястої хмари вдарило такими червоними трояндами, що козацьке тіло старого зробилося як мідний казан. А люди чорною гаттю стояли на обох берегах Ташані» [10, с. 539].

Семантика віддзеркалення («Сонце крутилося у вирі, і від нього відлітали іскри, як від наждачного точила» [10, с. 369]) та межі актуалізується в образі виру, який у художньому світі розташований на закруті Ташані і тому сприймається реципієнтом як периферійний локус: «Там, де Ташань робить круте коліно, напроти садиби, – вир» [10, с. 120]. Селяни «обходять прокляте місце, про яке, відколи стоїть Троянівка, розповідаються легенди, одна страшніша за іншу» [10, с. 120]. Навколо цього образу будується своя, особлива міфологія, що наділена негативною конотацією: «Рибалки

об'їжджають його, бо він перекидає човни, троянчани не купаються навіть поблизу нього і всіляко обходять прокляте місце, про яке, відколи існує Троянівка, розповідаються легенди, одна страшніша за іншу. <...> Багато страшних легенд складено про той вир <...>» [10, с. 120]. Однак селяни звиклися з виром, приходять до нього, щоб випрати речі; у прокльонах і погрозах лунає саме слово вир («Чом тебе у тому вирі не закрутило навіки, будь ти проклятий!») [10, с. 122]; це ж слово вживається в переносному значенні на позначення стрімкого людського буття («Тут, хлопче, увесь світ перемішався, і, щоб вийти із цього виру, треба дивитися, пильно дивитися...» [10, с. 357]).

Вир як інваріант архетипу спіралі є дихотомічним до образу ріки – символу руху життя. Цей мотив, пов'язаний із семантикою «затягування», що втілює ідею кінця, у поєднанні із значенням коловороту виру, бурхливого руху – експлікують метафору вирування війни, смерті, хаосу. Так вир символізує оберненість часу, це руйнівний рух від космосу до хаосу – до зникнення в «чорній глибині» [10, с. 120].

Образ Беєвої гори перебуває в центрі уваги письменника. Цей локус є найвищою просторовою точкою села, першим свідком зміни часу (світанок і захід сонця, день і ніч, ранок і вечір, пори року). Однак річка – це об'єкт, у якому віддзеркалюються просторові явища (конкретні, матеріальні образи), натомість образ гори в пейзажній картині пов'язаний зі світлотіньовим рисунком, що надає описам природи особливої емоційності, ліричності: «На Беєвій горі, за вітряками, лягали останні рожеві відсвіти західного сонця...» [10, с. 201]. Беєва гора постає межею, що відокремлює село від іншого простору, зокрема великого міста: «...пропаде чоловік, бо ж він далі Беєвої гори ніде не був» [10, с. 326]. Наприклад, для Уласа Хомутенка Беєва гора є знаком дому: «думками був дома, там, за Беєвою горою» [10, с. 48]; символічної межі для персонажів: «...на оцьому місці вона зробилася для нього чужою» [10, с. 278]. Водночас гора, хоча й перебуває на межі села, все ж має ознаки сакралізованого центру: вона перша «синіє» у світанковому небі й у свідомості селян є символом дому. Зокрема, Тимко Вихор нюхає свячені кісточки з вишні під час війни й чує запах Беєвої гори [10, с. 489]; злодія Тадика на горбах Беєвої гори охоплює ліричний настрій від вигляду рідного дворища [10, с. 415]. Проте, на нашу думку, говорити про втілення в цих образах (*виру* як символу затягування униз і *гори* як символу тяжіння до неба) опозиції «верх – низ» досить складно,

бо вони неоднозначно конотовані. Так із-за Беєвої гори приходиться хмара, яка метафорично втілює війну, в образі ж виру наявна антиномія «конечне – вічне». У Книзі другій роману трансформація багатьох просторових образів, зокрема Беєвої гори й річки Ташані, виконує сугестивну функцію (мотиви тривоги, очікування, страху), особливо якщо аналізувати локуси й топоси крізь призму сприйняття персонажами.

Висновки і пропозиції. Роману «Вир» властива оригінальна реалістична модель світу. Прозаїк прагне створити художню ілюзію сільської дійсності, подібно до Гр. Тютюнника, М. Стельмаха та ін., разом із тим ця реальність ідеологічно маркована, позначена впливом соціальної міфосвідомості, зверненням до соцреалістичного канону, що характерно для літератури радянського періоду. У творі оприявнюється вплив трагічних історичних подій на зміни в просторовій картині світу персонажів. Визначальною для роману є пов'язаність героїв із рідним, національним середовищем, локалізованим образами села, дому. Важливого значення в художньому цілому набувають побутові мотиви разом із докладними біографічними відомостями про персонажів, що суголосно поезії реалізму. Так часово-просторова площина цього великого епічного твору безпосередньо пов'язана із сюжетом і сприяє розкриттю характерів. Тематична своєрідність роману впливає на його хронотоп, що переважно сфокусований навколо образів українського села I половини XX століття з показом знакових історико-соціальних трансформацій, часу війни, що, своєю чергою, зумовлює зміни в побутовому світі персонажів. Так жанротвірному значення набувають соціально-побутовий, воєнний хронотопи.

Композиція твору структурована численними значущими просторовими образами (вир, річка Ташань, Беєва гора) і різноманітними часовими площинами (ретардації, ретроспекції, зокрема екскурси в минуле, спогади й згадки, а також оніричний час, проспекція), опозиціями («верх – низ», «праве – ліве», «минуле – теперішнє», «реальне – ірреальне» тощо). Хронос у романі Г. Тютюнника «Вир» є лінійним з елементами екскурсу, які розширюють часовий вимір та ускладнюють побудову тексту.

Отже, дослідження специфіки художнього часу і простору у творі Г. Тютюнника «Вир» є значущим аспектом цілісного сприйняття тексту й перспективним для сучасного літературознавства, адже воно уможливує ґрунтовне вивчення як прозової спадщини митця зокрема, так і особливостей поезики українського роману 1950–1960-х загалом.

Список літератури:

1. Барабаш Ю. Трояновка, обыкновенное село // Тютюнник Г. М. Водоворот : роман; авториз. пер. с укр. Л. Кедринной; [вст. ст. Ю. Барабаша; худож. Е. Ененко]. Москва : Художественная литература, 1980. С. 3–22.
2. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. Москва : Художественная литература, 1975. 502 с.
3. Волинський К. Дума про народ (Творча своєрідність Г. Тютюнника) // Рад. літературознавство. 1969. № 6. С. 56–68.
4. Волинський К. У вирі життя // Україна. 1980. № 19. С. 10–11.
5. Воловец Л. В. Григорій Тютюнник: Літературно-критичний нарис. 1967. 99 с.
6. Лісовська С. Образ природи як оптика вираження екзистенціальних станів у романі Григорія Тютюнника «Вир» // Вісн. Сумського ун-ту. 2008. № 1. С. 169–173.
7. Логвиненко М. Коріння могутнього дуба // Прапор. 1964. № 1. С. 74–87.
8. Неживий О. Творча історія тексту роману Григора Тютюнника «Вир» // Бахмутський шлях. 2011. № 3/4. С. 163–168.
9. Семенчук І. Барви і тони палітри Григорія Тютюнника // Рад. літературознавство. 1969. № 1. С. 33–42.
10. Тютюнник Г. М. Вир : роман / післямова Т. М. Панасенко; худ. оформ. А. П. Езрова. Харків : Фоліо, 2013. 543 с.
11. Чіп Б. З Вирю життя // УМЛШ. 1980. № 5. С. 60–62.

**GENERAL CHARACTERISTICS OF THE ARTISTIC SPACE-TIME CONTINUUM
IN H. TIUTIUNNYK'S NOVEL «VIR»**

The article analyzes the temporal and spatial aspects of H. Tiutiunnyk's novel «Vir», which are claimed to be the fundamental categories of artistic reality. Linear time with elements of insight into the past has been discovered to be the dominant idea in the studied work. This compositional element expands and complicates the temporal dimension of the literary text and performs a character-creating role. Crucial temporal and spatial images of the novel and their functions are reviewed in literature studies. For example, the central image of the vir/vortex in the title of the work is polysemantic and conceptual. It acquires a symbolic meaning and at the same time correlates with specific spatial detail. Epigraphs to the First and Second Books, which quote lines from Ukrainian folk songs, have the features of prospection and emphasize the recipient's attention to the ideas of his native home, the destructive effects of war. The Tashan River and Beeva Mountain conditionally delimit space («earthly-spiritual», «us-them», «past-present», «real-unreal»). Topos of villages, cities, roads, loci of houses, etc. are metonymically comprehended by the author as the embodiment of the Ukrainian national world. Landscapes have not only the function of delineating the place of events but also play a significant role in the lyricization of the plot and in the characterization of realistic work. Taking into consideration the influence of socialist realism on the poetics of the novel, we note that time and space in the created artistic reality are connotated by value orientation, and sometimes is mythologized. It is proved that in «Vir» there is an interconnectedness of crisis events and changes in the temporal-spatial picture of the world of heroes, which has an additional suggestive effect on the reader: during the war, they intensify existential feelings of anxiety, fear, and expectations. Under the influence of time, the characteristics of the same topos change. The «before» / «after» opposition semantically structures the individual time of the characters. The theme of war directly determines the chronotope associated with the man's hardship, and hence the problem of choice, responsibility, heroism, loyalty to Soviet ideology (opposition «us – them», «stoicism – weakness», which are decisive in the character system).

Key words: Ukrainian literature of the XX-th century, Hryhoriy Tiutiunnyk, novel «Vir», time, space, chronotope, character.